

СПОГАДИ І РОЗДУМИ

Олег Беренштейн

М.ТАЛАЛАЄВСЬКИЙ: ПОСТАТЬ ПОЕТА В ІНТЕР'ЄРІ ЕПОХИ

Мотл Талалаєвський (1909-1978) не належить до таких яскраво індивідуальних постатей в єврейській літературі як І.Кіпніс, Н.Забара, не кажучи вже про Д.Гофштейна, Дер Ністера, знакових фігур П.Маркіша та Д.Бергельсона. М.Талалаєвський як і Р.Балясна, І.Фалікман, Д.Хайкіна цікавий саме своїм походженням з єврейських мас і творчою та життєвою типовістю, навіть пересіченістю. Він і сам неодноразово декларував приналежність до сільських євреїв, необізнаність з єврейською релігійною освітою і традицією, на відміну від Д.Бергельсона чи Дер Ністера.

З автобіографічних поезій М.Талалаєвського видно, що він походив з дуже бідної родини і заробляв в юності торгівлею вроздріб. Як і Р.Балясна, яка у вірші «Алейхем Шолом» («Ідише культур», 1949, № 11) підкреслювала, що лише «Жовтень» дав їй життєву і творчу перспективу, М.Талалаєвський сформувався повністю у річищі радянської єврейської культури.

Отримавши радянську шкільну освіту, він у 1927-1929 р. р. навчався у Києві — спочатку на рабфаці, а згодом у єврейському педагогічному інституті, який не закінчив, кинувши навчання після другого курсу. У 1934 р. Талалаєвський закінчив Київський інститут народної освіти.

Літературний дебют М.Талалаєвського відбувся у 1927 р. і він став членом київської групи молодих прозаїків і поетів, що їх очолював Д.Гофштейн, і відтоді друкував свої поезії у щоденній загальноукраїнській газеті «Штерн», та у журналах «Проліт», «Ройте велт», «Штерн», «Юнге бой кланг».

Як видно з вірша «Радість», присвяченого Д.Гофштейну (у рукописі, вилученому під час арешту), а також з вірша-відповіді на відомий твір Д.Гофштейна «У зимове надвечір'я» (опублікований у численних радянських виданнях), М.Талалаєвський вважав себе учнем Д.Гофштейна і продовжувачем його каліграфічної, насиченої символікою манери письма.

Фотографія М.А.Талалаєвського з архівної кримінальної справи 36663-ФП, що зберігається у Державному архіві Служби безпеки України

Цей безумовний вплив імпресивного методу Д.Гофштейна присутній в творах М.Талалаєвського як в 20-30-х рр., коли його вірші нагадують добре з «комсомольською» затятістю заримовані лозунги, так і в філософській ліриці 60-70-х, що створювалась в руслі відповідних тенденцій української та й взагалі радянської літератури того часу (М.Рильський, П.Тичина, Е.Межелайтіс, Б.Слуцький):

— ось перекреслюються нові смуги електричного світла військових прожекторів в синьому нічному небі, вихоплюю чи на мить чорні хрести літаків («Прожектори»), «зелене око радіоприймача» бачить «республіки й країни», транслуючи звуки життя світу в оселю письменника («Радіоприймач»);

— «хлопчик Мотл» замість «Алеф-Бейс» в хедері вчиться читати «по зорях в чистому небі» («Мої вчителі»);

— ось вже відомий поет і літня людина відчуває себе, що він «маленький атом на земній корі», «крапелька», «молекула»; відчуває «бездонність і безкінечність» зеленого цвіту — цвіту життя. («Роздуми», «Зелені всходи»);

— «Комсомольські, атеїстичні, рабфаківські лозунги 20-30-х рр. змикаються з «технологічністю», «космізмом» (що, однак, віддають газетною шпальтою) 60-х.

У 1930-ті роки вийшло кілька збірок його поезій цілком у дусі соціалістичного реалізму, що можна зрозуміти вже з назв — «Підйом» (1932), «Землі колгоспні» (1934), «На посту» (1934), «Батьківщина» (1935). Були в нього твори і менш ідеологізовані — збірники «Вулиці та провулки» (1930) та «Кохання» (1940).

У другій половині 1950-х років та в 1960-х роках у театрах Києва йшли

п'єси, що М.Талалаєвський написав українською мовою — «Перші конвалії» (1957) та «На світанку» (1964). М.Талалаєвський також переклав українською мовою п'єсу єврейського письменника М.Данієля «Винахідник і комедіант» (про Й.Гутенберга) та повість Й.Бухбіндера «Серед хвиль».

Найцікавішим в історичній ретроспективі є період 1940-х — початку 1950-х років, коли М.Талалаєвський воював на фронті, а потім був репресований і перебував на засланні у Середній Азії.

Під час Другої світової війни, яку М.Талалаєвський закінчив у званні майора, він пройшов шлях від Сталінграда до Берліна і за безпосередню участь у військових діях був нагороджений Орденом Вітчизняної війни та іншими відзнаками. Разом з фронтовим товаришем харківським поетом З.Кацем опублікував російською мовою збірки нарисів та поезій «Разведка боем» (1941), «Сталинградские стихи» (1943), «Легенда» (1946), «Солдат и знамя» (1947). В цих творах ми не знайдемо нічого специфічно національного, вони за формою і змістом не відрізняються від прийнятого в цей період канону. Можна припустити, що якби М.Талалаєвський обмежився російськомовними творами і не був заангажований у літературу на їдиш та у громадські справи, пов'язані з національним самовиявленням, він міг би спокійно пережити період репресій. Однак він — разом з Г.Полянкером та І.Фалікманом був (1947 р.) членом організаційного бюро відродженої секції єврейських письменників при Спілці єврейських радянських письменників України. У 1948 р. він активно публікував свої твори в органі Єврейського Антифашистського Комітету — газеті «Ейнікайт» (Москва). У 1947 р. Київський Державний Єврейський театр ім. Шолом Алейхема здійснив постановку п'єси Талалаєвського «На все життя». У 1947 р. він також написав на їдиш п'єсу «Місце під сонцем» та нову збірку віршів «Лехаїм!» (Будьмо!).

У статті про М.Талалаєвського з «Лексикону нової літератури на їдиш» (Нью-Йорк, 1961), що був виданий Всесвітнім Конгресом Єврейської Культури, наводиться бібліографія публікацій поета на Заході — у Монреалі, Нью-Йорку, Парижі (у 1941-1947 рр.). Вона, однак, не є повною — відсутня, наприклад згадка про вірш Талалаєвського «Сталін» до 70-річчя Й.Сталіна, надрукований разом з творами інших єврейських радянських поетів у «Ідише культур» (Нью-Йорк, 1950, № 1). Американські видання, присвячені репресіям щодо єврейських письменників у Радянському Союзі — «Кров на сонці» Г.Вейнройха (Нью-Йорк, 1950) та «Радянська література під склом» Е.Саймонса (Нью-Йорк, 1953), мало що дають для розуміння причин арешту М.Талалаєвського. Втім, сам факт численних публікацій на Заході та в «Ейнікайт», публічні виступи на гостро політичні теми, як, наприклад, у Чернівцях у 1945 р., де Талалаєвський гостро критикував євреїв, що пережили Катастрофу, за їхнє бажання емігрувати до Палестини, словом, літературно-громадська активність могла бути достатньою причиною для підозр.

Радянські довідково-бібліографічні видання згадують про те, що в книзі «Як солдат» (1946) звучить тема Катастрофи і героїзму, що є непрямим свідченням інтересу поета до національної проблематики. Адже, як стверджував американський літературний критик М.Нотович у своїй статті «Єврейські радянські письменники у Червоній Армії» («Ідише культур», 1945, № 12), «ясно виділилися нові тенденції і мотиви, що запанували у творах радянських єврейських письменників внаслідок великого нещастя єврейського народу». Відомий американський літературний критик лівої орієнтації Н.Майзіль, що починав свою літературну кар'єру у Києві разом з Д.Бергельсоном і після війни підтримував зв'язки з діячами єврейської культури Києва (напр. з академіком Е.Співаком), опублікував у лівому журналі «Ідише культур» статтю під назвою «Друга світова війна і єврейська література» («Ідише культур», 1946, № 1), де стверджував, що єврейська література у Радянському Союзі під час війни «по-справжньому освоїла батальний жанр». На його думку, твори єврейських літераторів Радянського Союзу на мові ідиш були «глибоко єврейськими». Незважаючи на «рівні права», «спільні і суттєво схожі тенденції і настрої, проблеми і мрії» представників єврейської літератури та літератур інших народів СРСР, «все ж війна та її катастрофічний вплив на загальне життя єврейського народу мусили все ж, звичайно, інакше відбитися на «творчості значних радянських єврейських митців».

До речі, саме творчість мовою ідиш у цей період як у Радянському Союзі, так і в Польщі, Західній Європі, Північній Америці та Аргентині найбільшою мірою відтворила драматичні і трагічні події Другої світової війни — геноцид, загибель, героїчний опір у гетто, боротьбу у партизанських загонах та регулярних армійських з'єднаннях. Твори літераторів, що писали іншими мовами (наприклад, івритом чи англійською), не могли за своєю масштабністю та інтенсивністю переживань, національним пафосом дорівнювати творам, написаним на ідиш як радянськими письменниками і поетами (І.Фефер, П.Маркіш), так і літераторами, що були далекими від захоплення комунізмом (А.Суцкевер, І.Кацнельсон).

Деякі західні літературні критики дійшли висновку, що єврейська традиція збереглася у творчості єврейських письменників у «радянському і навіть у сталінському вбранні». Ця думка належить Б.Ривкіну, який у книзі «Основні тенденції єврейської літератури в Америці» (Нью-Йорк, 1948) наводить приклад з творів Д.Бергельсона, де «Ілля-пророк з'являється у вигляді Сталіна». Небезпідставно Б.Ривкин ставить питання «Чи повинна ідишкайт (Єврейська релігійна традиція) мати якусь одну форму?». Національно-орієнтований літературний дискурс поступово починає допускати (спочатку у США, потім у Палестині та самому Радянському Союзі) можливість поєднання традиційно-єврейського і радянського, що з безпрецедентною експресією було виражено у вірші І.Фефера «іх бін а ід»

(«Я — єврей», 1943), який одразу одержав міжнародний резонанс. Сталін і Каганович у цьому творі поєдналися з Самсоном і Далілою та іншими біблійними персонажами, а також Бар Кохбою, Макавеями та іншими національними героями. З другого боку, відомий американський письменник Ш.Аш у своєму оповіданні «Тальне житиме» (зі збірника «Неопалима купина», Нью-Йорк, 1946) змальовує процес повернення молодого єврея — червоноармійця до національно-релігійних традицій рідного хасидського містечка Тальне на Черкащині, яке він визволяв у лавах регулярних частин Радянської Армії. В обох випадках поєднання лояльності до радянського і до традиційно-єврейського, а також солідарність євреїв різних країн, легітимізуються грандіозністю єврейської національної Катастрофи. Надії на об'єднання євреїв різних країн, політичних, ідеологічних та мовно-культурних напрямків підігрівалися також почуттям провини і впевненістю, що євреї програли через відчуженість всередині єврейського світу, що мала згубні наслідки.

Прагнення до солідарності було настільки сильним, що п'єса Д.Бергельсона «Ми хочемо жити» (про спільну боротьбу євреїв та українців з українського села проти нацистів) йшла з аншлагом у 1944 р. у перекладі на іврит у головному національному театрі «Габіма» (Тель-Авів) незважаючи на репутацію Д.Бергельсона як речника радянського патріотизму. У п'єсі члена Єврейського антифашистського комітету Д.Бергельсона своєрідно поєднується радянська та національна і навіть сіоністська символіка, що відповідала настроям багатьох. 50-та вистава п'єси у Тель-Авіві збіглася з прем'єрою у Нью-Йорку 17 грудня 1944 р., яку відвідали як представники радянського істеблішменту у Нью-Йорку на чолі з генеральним консулом, так і діячі єврейської еліти США, а також цвіт єврейсько-американської ліволіберальної інтелігенції.

У цьому контексті можна зрозуміти деякі національні акценти і у творах М.Талалаєвського, про що можна судити з текстів, вилучених під час його арешту.

М.Талалаєвському явно бракує знання традицій і відповідного виховання, тому біблійних і талмудичних мотивів у цих текстах немає, але тим цікавіші ті акценти, в яких виявляє він свої національні почуття.

Якщо у поемі «На весіллі» ми бачимо безпроблемну ідилічну картину єврейського життя у післявоєнному колгоспі, а у вірші «Україна — моя Батьківщина» (до 30-річчя встановлення радянської влади) дано традиційний набір ідеологічно безпечних образів, то у поезії «В одну з ночей» відчувається прихований драматизм (написано у 1943 р. на Південному фронті). Ліричний герой поета відчуває заздрість до азербайджанських друзів, що співали і танцювали всю ніч. Він два з половиною роки не чув ні єврейської пісні, ні мови ідиш, а лише стогін в окопах.

Національний ідеал набуває конкретно-чуттєвих обрисів у нарисі «Такий він — Бін'йомін Мазепа». Командир — єврей Б.Мазепа не лише відзна-

чається хоробрістю, має імпазантну зовнішність (високий на зріст, сильний фізично). Він також бере участь у єврейському культурному житті (до війни був одним з читачів «Штерну»), а відвага, що виділяє Мазепу між товаришами по зброї, має національний мотив — він хоче помститися за єврейських дітей з вулиці Леніна у Києві. Цікаво, що М.Талалаєвський викреслив з тексту нарису кілька речень, де йшлося про те, що Мазепа, батьків якого вбили петлюрівці, на якийсь час забув про свою національну приналежність. Але М.Талалаєвський повернувся до цього мотиву у вірші «Мій другий початок!», який викликав особливу цікавість представників відповідних органів і був єдиним з віршів поета, вилучених при арешті, текст якого було повністю перекладено російською мовою перекладачем — молодшим лейтенантом Гойхманом.

Серед інших фронтових нотаток М.Талалаєвського — численні версії нарису «Євреї на фронті», який від ЄАК було переслано телеграфом у латинській транскрипції до Лондону, а звіди — в редакцію провідної палестинської газети «Давар», що виходила мовою іврит.

Той факт, що нарис було надруковано у 1942 р. у такій престижній газеті як «Давар», вимагає особливого коментарю. Щоденна газета «Давар» видавалася протягом 71 року до 21 травня 1996 року. Офіційний орган профспілок Гістадрут до проголошення незалежності «Давар» був більше, ніж щоденна газета — він був неофіційним рупором населення Ізраїлю, що мав інформативні, просвітницькі та виховні функції. Це була газета, що мала певну ідеологічну лінію — поширювала ідеї соціалістичного сіонізму. Хто хотів мати уявлення про актуальні питання, мусив у підмандатній Палестині читати редакційні статті головних редакторів та публіцистів «Давару» — Б.Кацнельсона, М.Шертока, З.Рубашова, Н.Альтермана та інших. «Давар» символізував особливий спосіб життя, втілював дух піонерів. Давид Бен Гуріон, що регулярно писав до «Давару» і надрукував там свої мемуари, пояснював, що «Давар» — газета, яка повинна скерувати робітничий рух на правильний і здоровий ґрунт. У «Даварі» регулярно друкувався майбутній лауреат Нобелівської премії Ш.Агнон, а також співець сильної людини (з присмаком ніцшеанства) поет Урі Цві Грінберг, що писав як на івриті, так і на мові ідиш.

Появу саме у такій газеті нарису Талалаєвського «Євреї на фронті» можна вважати знаковим явищем. Герої нарису Талалаєвського — сильні, вольові люди, не схожі на традиційні образи діаспорних євреїв. Але в культурі Палестині саме в цей час теж культивували образ нової людини — уродженця країни — сабри, фізично міцного, рішучого, людини дії. Саме таким був кумир палестинської молоді — Урі з роману М.Шаміра «Він йшов по полях». Таких героїчних хлопців оспівувала поетеса Лея Гольдберг, яка часто друкувалася у «Даварі». Нарешті, нарис М. Талалаєвського був цілком у дусі військової організації «Хагана», рупором якої був «Давар», і яка готувалася до боротьби з британською адміністрацією і захоплення влади у

країні. Таким чином, тексти М.Талалаєвського є непрямим свідченням глибокого внутрішнього зв'язку, який існував між збройною боротьбою євреїв на фронтах Другої світової війни і боротьбою за незалежність Ізраїлю. Очевидно, ті, хто займався справою М.Талалаєвського, добре усвідомлювали цей зв'язок...

ВИЛУЧЕНО ПІД ЧАС АРЕШТУ (З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ М.ТАЛАЛАЄВСЬКОГО)

Під час арешту поета 15 лютого 1952 року було вилучено наступні рукописи:

1. Вірш «Мій другий початок» («Майн цвейтер онгейб»). До машинопису тексту мовою ідиш додано рукописний переклад російською мовою за підписом «молодший лейтенант Гойхман».

2. Нарис «Євреї на фронті» (перекладено уривок з нарису) — чотири примірники чернеток, де текст надруковано мовою ідиш єврейським шрифтом, і один примірник, що надруковано латинським шрифтом. Цей текст було відправлено телеграфом від Єврейського антифашистського комітету у Москві до Лондону і далі у Палестину в редакцію провідної щоденної газети «Давар». Про це свідчать написи на аркуші з текстом та позначення: «Исх. 118 (тел. 321. 24) VII-42 г.».

Мотл Талалаєвський

МАЙН ЦВЕЙТЕР ОНГЕЙБ

Іх гоб офт фаргесн, аз іх бін а ід,
Нор с 'гот дос лебн мір дермóнт ніт ёйнмол.
Дан флег мір цукумен а найе лід
Ун іх флег шверн:
— Ніт фаргесн кёйнмол,
Ун ніт арóйслóзн фун клорн зін
І вер,
 І вос,
 І ву іх бін.
Ді швуе — лід із тіф ін гарц фарблібн
Нор вер кон зогн ці ін кріг
Х'вел лебн блайбн...
Гоб іх ді лід ун от дем гефт фаршрібн
Дем тінт міт ейгн блут фармішт
Ер зол гедіхтер шрайбн.

МІЙ ДРУГИЙ ПОЧАТОК

Я часто забував, що я — єврей,
Але життя мені про це нагадувало не один раз
Тоді мені додався новий вірш
І я поклявся:
— Не забувати ніколи,
І не втрачати ясного розуміння того,
Хто я, що собою являю і де перебуваю.
Цей вірш — клятва глибоко запав мені в душу,
Але хто може сказати чи на війні
Залишусь я живим...
Я цей вірш у цей зошит записав,
Чорнило змішав з власною кров'ю
Щоб воно було густішим.

ЄВРЕЇ НА ФРОНТІ (ІДН АФН ФРОНТ)

(Уривок)

Козаков — колишній оперний співак, а тепер — капітан. Він має свій рахунок до Гітлера. З нашої розмови виявилось, що він не лише співак, але ще й історик за фахом.

«Мені не треба вас довго переконувати — каже Козаков — то під час війни кожен народ, кожна нація повинна показати, на що вона здатна, виявити свій національний талант. Тоді вони зможуть після війни сказати: «Ми показали у бою на що ми здатні».

Далі Козаков розповідає про свої особисті враження: «У бою стаєш особливо щирим. Скажу вам правду, я був одним з тих, хто думав, що талановитий єврейський народ може все грати, співати, мислити, кінець кінцем навіть працювати.

Але воювати? Це вже вибачайте! Я навіть думав, що якщо вже і зустріну ваших братів на війні, то треба буде їх шукати серед комісарів, інтендантів, штабістів, але не там, де ллється кров і де зустрічаються вогонь з вогнем, життя зі смертю. Але на війні я побачив щось таке, що подіяло на мене сильніше, ніж лекція чи книга з національного питання.

Я побачив живих людей. Деякі з них тепер — мої найближчі друзі, про інших можна зараз лише згадувати, тому що їх уже немає в живих».

Задзеленчав польовий телефон. Капітана викликали у штаб бригади на нараду. Часу в нас було обмаль і капітан обмежився лише двома епізодами.

«Це було у найважчі місяці минулого року, коли я потрапив в оточен-

ня. Нас захопили і погнали так, як женуть череду худоби на бойню. Серед нас було багато євреїв. Я бачив як їм виколювали очі, забивали на смерть. Мене здивувало, що ніхто з них не просив пощади в гітлерівських убивць. Більше того коли одна жінка, єврейка, очевидно санітарка, втратила свідомість, до неї одразу підбігли двоє і взяли її за руки. Цих двох було вбито на місці. Жінка напружила всі сили і пішла далі, але вона знову впала, фашист підійшов до неї і вдарив її автоматом, щоб вона підвелася. Тоді вона підвелася, збрала всі сили і дала йому ляпасу у нахабну пику. Німець застрелив її на місці.

Мені вдалося втекти з пекла і вночі в одному селі зустріти двох хлопців, що були у формі Червоної Армії. Вже одне це було величезним ризиком. Щохвилини їх могли схопити. Ми домовилися йти далі. Але мені аж урвало подих і я забув про втому, коли один з них виявився талановитим скрипалем, який вчився в училищі ім. Гнесіна.

Скрипалеві ледь було 19 років. Я спитав його: «Що ти робиш тут?». Він мені відповів: «Те саме, що і ти». «Але я — військовий, а ти?».

Скрипаль тоді мені дослівно відповів так: «А я — єврей!».

«Але тебе, талановитого скрипаля напевно не взяли б на фронт» — сказав я не без задньої думки.

«Мене не треба було брати» — відповів він — «Я пішов сам. Я — єврей. Я маю свій додатковий рахунок до Гітлера. Тепер мені не треба грати, тепер мені треба стріляти». А чому ти не перевдягнешся?» — «Я хочу повернутися в свою частину як червоноармієць».